

Sergij Vilfan

Obljuba varnosti in njen prelom od dogodka do krajevnega izročila

(Pripovedka o Andreju Baumkircherju)

Avtor zasleduje, kako je zgodovinski dogodek iz 15. stoletja prešel v zgodovinska dela (Valvasor), nato v leposlovje in od tod med ljudstvo, ki je temeljni motiv opremilo še z mnogimi dodatki.

The author follows the path of a historical event from the 15th century which made its way into history books (Valvasor), then into literature, from where it spread among the people, who embroidered on it adding many details of their own.

I. Andrej Baumkircher – vitez, kondotjer in magnat. – Sprejem zgodovinskih oseb v ljudsko pripovedno izročilo ni redek pojav. Tak primer sem opisal ob osebi, znani pod imenom Pes Marko, ki se je izkazal za hrvaškega huzarskega častnika, ki je v začetku 16. stoletja nastopal v Istri. Medtem ko se je izročilo o Psu Marku skoraj gotovo ohranilo na terenu, nam naslednji primer osvetljuje bolj ovinkasto pot nekega pripovednega motiva od dogodka do predelave v ljudskem krajevnem izročilu.¹ Ena izmed vidnih junaških oseb slovenske zgodovine, ki ji je bil usojen nasilen konec, je bil Vipavec Andrej Baumkircher (okrog 1420 – 1471).² Na tem mestu bo govor o nastanku in razvoju pripovedke o njegovi smrti, o drugih okoliščinah v zvezi z njegovo osebo pa samo toliko, kolikor je nujno potrebno za razumevanje same pripovedke.

Po dedu Juriju je Andrej Baumkircher verjetno izviral iz tirolske meščanske rodbine. Na Vipavsko je Jurij prišel malo pred 1384 verjetno kot gosposki uradnik. Andrejeva stara mati Neža, ki se je kot vdova Šimca iz Vipave poročila z Jurijem, je bila po vsej verjetnosti domačinka, čeprav moja prvotna domneva, da bi bila rojena Koleneva (Kolienz), ni dovolj podprta.³ Neža je prinesla v drugi zakon posest, ki jo je podedovala po

¹ S. Vilfan, Pes Marko, v: Slovenski etnograf 8 (1953), 145–151. Možnost, da bi bil Pes Marko istoveten z Marxom Sittichom, se mi danes ne zdi več verjetna, zato pa tem bolj gotova druga že nakazana možnost, da gre za Marka Klisa oz. Risa.

² O njem gl. zlasti zbornika: Baumk. I in II.

³ Schäffer (1987); Vilfan (1983). – Kolenci so bili pripadniki kranjskega nižjega plemstva.

prvem možu Šimcu, njen mož in še posebej njen sin (in Andrejev oče) Viljem pa sta jo precej povečala z nadaljnimi, vendar zelo raztresenimi manjšimi pridobitvami.⁴ Malo pred 1420 je Viljem dosegel plemstvo.

Andrej Baumkircher je torej po rodu pripadal razmeroma novemu vipavskemu (in sploh kranjskemu) nižjemu plemstvu. V habsburški in celjski službi se je povzpел od viteza do najemniškega podjetnika (kondotjerja), v službi cesarja Friderika III. dobil oporišča na Ogrskem, nakar ga je Ulrik Celjski kot varuh mladoletnega ogrskega kralja uvedel v vrste ogrskega plemstva.⁵ Napredoval je tudi po izumrtju Celjanov. Sprva je podpiral cesarja proti Matiji Korvinu, po pomiritvi med njima (1463) pa se je poklonil Matiji in dejansko postal ogrski magnat.⁶ Leta 1469 se je v avstrijskih deželah pridružil plemiški zvezi, ki je napovedala Frideriku III. fajdo (tim. Baumkircherfehde), čeprav je cesar malo prej zaradi priprav na vojno proti Turkom razglasil državni mir. V Velikovcu je bila 1470 sklenjena poravnava, po kateri naj bi cesar (med drugim iz glavarine, ki so jo odobrile dežele) plačal Baumkircherju precejšnjo vojno odškodnino. Pobiranje dajatev za ta namen je, kot je znano, sprožilo na Slovenskem velik val nezadovoljstva proti cesarju.

II. Smrt Andreja Baumkircherja in Valvasorjevo poročilo o njej. – Denar za pomiritev Baumkircherja in njegovih najemnikov pa je le počasi in malo dotekal, sovražnosti so se obnovile. Ponovna odobritev in cesarjevo obdavčenje komornega premoženja sta omogočila izplačilo in odhod najemnikov, ne pa samega Baumkircherja. Ta je prišel, ko mu je bila zagotovljena varnost, na pogajanja v Gradec. Dne 23. aprila med drugo in tretjo uro popoldne je dal cesar njega in nekaj drugih prijeti, mestna vrata pa so zaprli. Čeprav je Baumkircher ponujal 80.000 goldinarjev in vse gradove za golo preživetje v ujetništvu, je dal mestni sodnik na cesarjevo povelje njega in enega izmed deželnih prejemnikov (čeprav je bil ta komaj udeležen v fajdi) med zaprtima mestnima vratoma po opravljeni spovedi obglaviti. Schäffer, po katerem je povzet ta opis, meni, da je bil Baumkircher do fajde upravičen, čeprav se res vseh pravil ni popolnoma držal, da pa sta nesporno dokazana tako cesarjev prelom varnosti in usmrnitev brez sodbe.⁷ Vir, ki je po času in piščevi osebi zelo blizu temu dogodku, pravi, da se je to zgodilo po večernicah med sedmo in osmo uro.⁸ Vrste se še druga bolj ali manj zanesljiva ali zgovornejša poročila o dogodku, ki je očitno zelo razburil duhove, za našo temo pa je izmed njih pomembno Valvasorjevo.

Valvasor opisuje Baumkircherjevo smrt v poglavju z naslovom: O usmrtitvi Andreja Baumkircherja in raznih turških vpadih. V prostem in nekoliko poenostavljenem prevodu pravi: Cesar mu je zagotovil varnost z omejitvijo, da se mora na jurjevo zvečer zglasiti v Gradcu in bo varen od enega zvonjenja večernic do drugega. Čeprav bi se mu to moralo zdeti sumljivo, je s peščico svojih prišel in je cesarju in njegovim svetnikom predložil razne izgovore; z njihovim zavračanjem na podlagi njegovih lastnih pisem so namenoma tako zavlačevali, da se je čas varstva približal koncu. Prosil je za podaljšanje, cesar je izjavil, da se bo posvetoval s svojimi svetniki, in se je pri njih tako dolgo zadržal, da je zagotovljeni čas pretekel. – Baumkircher se je prestrašil, stekel pod grad, se zavihtel na konja in hotel priti v galopu iz mesta. Tedaj so zazvonili večernice in ko je prišel med zunanja in notranja Murska vrata, so jih pred in za njim zaloputnili, poslali duhovnika, ki

⁴ Vilfan (1983), str. 264–265.

⁵ Haller-Reiffenstein (1983).

⁶ P. Engel, Andreas Baumkircher, v: Baumk. I, str. 247–256.

⁷ Schäffer (1983).

⁸ Haller-Reiffenstein (1983), str. 95.

naj bi se mu spovedal, nakar naj bi ga na cesarjevo povelje doletela smrt z mečem. Njegova ponudba; da hoče cesarju za svoje življenje odstopiti vse svoje gradove in plačati 60.000 goldinarjev, ni bila uslišana, temveč ga je rabelj med mestnima vratoma obglavil.⁹ Valvasorjeva razmišljanja o tem, zakaj je cesar tako ravnal, lahko pustimo ob strani. V precej krajši različici govori Valvasor o tem pri opisu gradu Lesno Brdo, kjer pravi, da so Baumkircherja z zagotovitvijo varnosti zapeljali v mrežo in obglavili.¹⁰

Tako kritični opis dogodka v novejši zgodovinski literaturi kot tudi Valvasorjev prikaz se ujemata v dveh bistvenih točkah: prvi glede na cesarjevo zagotovilo, da bo pogajalec določen čas varen, in drugi glede dejstva, da je cesar to svojo obljubo prelomil in velel Baumkircherja brez sodbe usmrtiti. Oboje je nedvomno zgodovinsko jedro izročila.

Pri samem zagotovitvi gre za prastaro institucijo varnega spremstva (*salvus conductus*, *sauf-conduit*, *sicheres Geleit*), ki se uporablja zlasti v mednarodnem vojnem pravu, včasih pa tudi v kazenskem postopku. Dejansko pa ne gre vedno za dobesedno spremstvo. To prihaja v poštev predvsem pri prehodu čez sovražnikovo ozemlje. Zato v danem primeru rajši govorim o obljubi ali zagotovitvi varnosti. V vsakem primeru so si viri in literatura popolnoma soglasni o tem, da je bila Baumkircherju zagotovljena varnost. »Nesmiselno bi bilo pričakovati, da bi se bil Baumkircher brez varnosti podal v roke svojega sovražnika.« V poravnavi med cesarjem in dediči ubitega vojskovodje je bilo 1472 določeno, naj bi dediči izročili tudi pisma o varnosti. Očitno jih je cesar hotel skriti ali uničiti. Ni pa gotovo, da bi jih bil res dobil.¹¹

Podobno je precej nesporno, da je cesar obljubo prelomil, razloček med raznimi poročili pa je v glavnem v tem, ali to naravnost povedo ali skušajo najti nekak razlog ali pa povezujejo prelom varnosti z neko zvijačo, ki naj bi ji bila žrtev nasedla. Ta zvijača pa naj bi bila po nekaterih pripovedih povezana z zvonjenjem večernic.

Že zelo zgodaj namreč viri povezujejo natančni čas, ko naj bi veljala varnost, z zvonjenjem večernic, to pa se ponavlja tudi v Valvasorjevem opisu. Nadaljnji detajli, ki jih je morda dodal sam Valvasor, imajo manjši pomen.

Vprašanje, po katerih virih je Valvasor povzel svojo različico zgodbe, se uvršča v širšo tematiko o uporabnosti njegovih del kot zgodovinskih virov. O tem sem večkrat pisal, nazadnje v zvezi z njegovim opisom kranjske deželne ureditve.¹² V kratkem: glede posamičnih dejstev, ki jih je Valvasor poznal iz lastnega opazovanja, je do nasprotnega dokaza zanesljiv, njegova povzemanja virov in tujih podatkov pa v splošnem tudi niso izmišljena, pač pa jim v podrobnostih ne smemo pripisovati prav velike dokazne moči. O dogajanjih v Gradcu, katerih jedro je ravno motiv o prelomljeni obljubi varnosti, je verjetno poznal nekaj izročil, naravnost pa je nedvomno uporabljal Birkenovo izdajo zapisa iz leta 1555, natisnjeno v Nürnbergu leta 1668.¹³ Valvasorjev opis dogodkov je tako podoben Birkenovi verziji, da je skoraj gotovo v glavnem nastal na njeni podlagi. Zvonjenje večernic ni tako poudarjeno kot v poznejših različicah, motiva s premikom ure pa v teh virih še ni zaslediti.

III. Novejši zapisi izročila. – Prvi je o tem, da je na Kranjskem znana pripovedka o Baumkircherju, poročal J. Wallner.¹⁴ Eden izmed njegovih učencev mu je sporočil ustno

⁹ Valvasor (1689) IV/XV, 370–371.

¹⁰ Valvasor (1689) III/XI, 278. Po Valvasorjevih besedah so Baumkircherja zavedli v mrežo -mit einem auf Schrauben gesetztem Geleit.-

¹¹ Schäffer (1983) 180, op. 50.

¹² S. Vilfan, Pravna ureditev Kranjske po Valvasorjevi Slavi, v: Valvasorjev zbornik, Ljubljana 1990, str. 32–48.

¹³ Fugger-Birken (1668) 757. – Prim. tudi Schäffer (1983) 179, op. 42. Poleg tega se omenjajo neke druge verzije iz 17. in 18. stoletja. Prim. Krones (1869), str. 25, 51.

¹⁴ J. Wallner, Die Baumkirchersage in Krain, v: Mittheilungen des Musealvereines für Krain, 3 (1890), str. 203–206.

izročilo, ki ga je slišal zahodno od Ljubljane. V pripovedki je mogočni grof Andrej Baumkircher, ki da je vladal kmetom v Horjulu in Vrzdencu, prikazan kot tlačitelj kmetov. Kmetje da so iskali zaščite pri cesarju, ta pa jim je dal pravico, da smejo grofa ubiti, če bi kdaj naleteli nanj zunaj gradu, potem ko bi odzvonilo angelovo češčenje. Kmetje so se s polhograjskim grofom, ki je bil prav tako sovražno razpoložen do Baumkircherja, dogovorili takole: Na določen dan, ko bi šel Baumkircher na lov, naj bi ga polhograjski grof namenoma zadržal pri povratku, medtem pa naj bi vzrdenški mežnar že pred sončnim zatonom zazvonil angelovo češčenje. Tako se je zgodilo, kmetje so ubili svojega grofa, vdrli v grad, ga izropali, ubili tudi ženo in otroke in grad zažgali. Po Wallnerjevem mnenju so kmetje -v Baumkircherjevem nasilnem koncu videli v prvi vrsti le pravično kazen za trdoto svojega zemljiškega gospoda, ki so jo tolikokrat občutili... Neodločnost Friderika IV. in njegova nezmožnost, da bi si pomagal... se na naiven način nakazujeta v trditvi, da je cesar kmetom... dovolil samopomoč. Po nadaljnjih primerjavah sklepa Wallner: Opravka imamo torej z ljudskim izročilom, v katerega so vgrajena zgodovinska dejstva in ki se v podrobnostih precej ujema s štajersko različico, vendar je po predmetu in po kraju preoblikovana znotraj pojmovnega kroga kranjskih kmetov. Sámó pripoved Wallner gotovo obnavlja pravilno, le glede ene posameznosti sem nekoliko skeptičen, namreč glede tega, da bi bil domačin-pripovedovalec vedel celo za ime mogočnega grofa Andreja Baumkircherja. V najboljšem primeru mu ga je zapisovalec najbrž položil na jezik. Wallner pa gotovo ni imel prav, ko je menil, da se »spomin ljudstva zdaj že bliža izginotju«.

Okrog 90 let pozneje je bil namreč spomin na motiv še živ in je skoraj gotovo živ še danes. Ko sem leta 1982 zbiral gradivo za predavanje na »Schleininških pogovorih«, ¹⁵ sem zaprosil tedanjega asistenta mag. Vladimira Simiča, poznavalca krajev okrog Horjula, v katerih naj bi bilo po Wallnerju nekdanje ohranjeno izročilo o Baumkircherju, naj preveri, ali je še kje znano. Kot je bilo pričakovati, imena našega junaka nihče ni poznal, pripovedko z motivom, ki je predmet našega zanimanja, pa je Simič zasledil v dveh različicah, ki se v glavnem ujemata oz. dopolnjujeta, tako da (ker sam način pripovedi ni predmet te razprave) zadošča navedba ene zgodbe z opozorilom na razloček: Kmetje so imeli pravico (cesar, ki naj bi bil po Wallnerjevi varianti podelitelj te pravice, je bil medtem očitno že pozabljen), ubiti svojega osovražnega graščaka (recimo mu B.). Po eni različici naj bi bila pravica vezana na pogoj, da to dovoli sosed, po drugi, nedvomno bolj izvirni različici, pa po zvonjenju večernic. Graščak B. pa je imel razmerje z ženo polhograjskega gospoda, ki je po dogovoru s kmeti povabil B-ja na gostijo. Povabljeni je res prišel, toda ker je nekaj zasumil, se je prej napotil domov. Kmetje pa so imeli pred gradom obveščevalca, ki je dal znamenje z ognjem. Tega je videl mežnar, ki je po dogovoru zazvonil večernice in kmetje so ubili svojega gospoda. Njegova vdova pa je bila Dolenjka, ki je dotlej lepo ravnala s kmeti, zato je s hčerko smela oditi in odnesti, kolikor je mogla. Nato so kmetje grad razrušili. Blizu vodnjaka so kmetje našli človeške kosti. Bile so posmrtni ostanki očeta njihovega voditelja. Graščak je nekoč dal tega očeta zapreti zaradi spora o tlaki in odtlej za slednjim ni bilo sledu. ¹⁶

V drugi različici izrecno nakazani element zvonjenja večernic (ki ga implicitno predpostavlja tudi prva različica) nedvomno dokazuje, da imamo pred sabo dve novi obliki v jedru enakega izročila, le da je prvotni pomen zvonjenja v zvezi z obljubo varnosti pozabljen.

¹⁵ »Schlaininger Gespräche«, 24.–26. 9. 1982; Schlaining je bil Baumkircherjev grad na Ogrskem, danes na Gradiščanskem. Prim. Baumk. I; Vilfan (1983), str. 272–273.

¹⁶ Prim. Vilfan (1983), str. 273–274.

Soustvarjalci treh znanih različic so torej v primerjavi z Valvasorjevo marsikaj pozabili, nekaj spremenili in nekaj dodali. Med drugim se je vtihotapilo nekaj izročil o kmečkih uporih. Kdor bi na terenu še naprej poizvedoval po posameznih prvinah Baumkircherjevega izročila, bi gotovo naletel še na to ali ono različico. Tu pa se bomo držali le temeljne teme – poltisočletne poti od dejanskih dogodkov do ljudskega izročila.

Glede razvoja pripovednih motivov se v tem primeru postavlja vprašanje, ali je ljudsko izročilo, zapisano v zadnjih sto letih, izviralo iz učene pripovedi ali pa naravnost iz zgodovinskega dogodka; z drugimi besedami, ali se je spontano vzdrževalo med prebivalstvom, in če ne – kaj je nanj vplivalo? Pri odgovoru na to vprašanje je treba poznati odmeve Valvasorjeve pripovedi v nemškojezičnem leposlovju.

IV. Književna obdelava Baumkircherjeve zgodbe. – Slovenski pisci zgodovine so se v glavnem omejevali na dokaj suh zgodovinski pristop, pri čemer so bili v splošnem do Andreja dokaj zadržani, saj je njegovo nemško ime v – še danes živi – miselnosti devetnajstega stoletja vnaprej izključevalo kako uporabnost za nacionalno mitologijo.¹⁷ Nasprotno je leposlovje v nemškem jeziku ponujeni motiv zagrabilo z obema rokama, pri čemer se je v glavnem inspiriralo ob Valvasorjevi pripovedi, ki je bila in ostala »splošno dostopni in pogostoma uporabljeni kamnolom za gradivo.«¹⁸ Pregled takih piscev se začneja z Johannom Kalchbergom (1792), ki v svojem delu zadržano poudarja svobodoljubnost. Tu naj pustimo ob strani vrsto anahronizmov, ki so se primerili piscu v njegovi drami v prozi in naj samo opozorimo na to, da je uporabljen motiv varstva do zvonjenja večernic in zahrbtno premaknitve urnih kazalcev naprej, tako da so večernice zazvonile za četrt ure prezgodaj. Cesarjeva podoba je polepšana s tem, da se zahrbtno ravnanje pripisuje njegovemu kancelarju.¹⁹

V istem letu, 1869, ko je zgodovinar Krones objavil svoje prvo delo o Baumkircherju in ga označil kot »posebno priljubljeno osebo« (Lieblingsgestalt) štajerskega ljudstva,²⁰ je Peter Rosegger v ljudskem stilu pogrel Kalchbergovo zgodbo o skrivni premaknitvi ure. Že v tem, da gre zopet za petnajst minut, se razločno kaže odvisnost od Kalchberga, le da se omenja prav ura na graškem Gradu.²¹ Starejša dela te vrste vpletajo vrsto stranskih in neverjetnih, seveda tudi ljubezenskih dogajanj in v splošnem skušajo pluti med Scilo in Karibdo s tem, da nekako olepšujejo obe strani, cesarja in njegovega vojskovodjo, s tem da zvrčajo vsaj del krivde na vladarjevega kancelarja. Če preskočimo nekaj nadaljnjih avtorjev devetnajstega stoletja,²² so novejši spisi čedalje bolj politično obarvani. Otto Lämmel (1937, tisk 1972) posadi na Baumkircherjevo čelado nemško cesarsko krono, ga pusti umreti za »svojo štajersko marko«. Richard Libiger (tipkopis 1937) predstavlja Baumkircherja kot zagovornika velikonemških idej in mu po eni izmed svojih oseb pripisuje prvi podvig, da bi »tukaj skoval novo nemško Ostmarko.« Heinz Nonweiler (1937, tisk 1938) je v svojo nemško nacionalno rimano dramo vpletel antisemitizem.²³ Albin Zalaznik (umrl 1966 v Celovcu) je očitno pred drugo svetovno vojno v nemščini napisal dramo (objavila vdova 1968), v kateri junaki razglašajo svoje misli v velikonemškem duhu.²⁴ Friedrich von Gagern (1939) se bolj omejuje na Baumkircherjevo osebo in dobesedno vpleta del Valvasorjevega besedila. Presenetljivo

¹⁷ Vilfan (1983), str. 274–277.

¹⁸ Kaiser (1983).

¹⁹ Kaiser (1983), str. 297.

²⁰ Prim. Krones (1869), str. 3.

²¹ Kaiser (1983), str. 300.

²² Kaiser (1983), str. 305.

²³ Kaiser (1983), str. 305–314.

²⁴ A. Zalaznik, Die Harfe, založila O. Zalaznik, Klagenfurt 1968. Prim. Vilfan (1992), str. 302, op. 2.

so se literarna dela o Andreju Baumkircherju znova pojavila od leta 1948 naprej in še kar vsaj do 1982. Vodilne misli, kolikor jih sploh je, se sicer razhajajo,²⁵ precej pogosto pa se v njih – podobno kot že v času monarhije – skuša reševati cesarjev ugled z vračanjem krivde na njegove svetovalce.

Še ena značilnost te literature: Bolj ali manj izrecno predstavlja Baumkircherja kot štajerskega junaka in goji deželni patriotizem. Danes vemo, da ne po rodu, ne po posesti ni bil Štajerec. Po starem očetu se je zdaj izkazal za Tirolca, po rojstvu in deželanstvu pa je bil vipavski Kranjec. Na Štajerskem je gospostvo Katsch kupil šele 1462/65 in v družinske zveze s štajerskim plemstvom je prišel tik pred smrtjo s poroko svoje hčere Marte s Hansom Stubenbergom. Res pa je bilo v cesarjevi in celjski službi in po funkcijah na Ogrskem težišče njegovega delovanja občasno tudi na Štajerskem, tako da ga Enej Silvij označuje kot štajerskega plemiča²⁶, toda tam je bil gotovo znan predvsem kot vojak in kondotjer, ne pa kot zemljiški gospod in deželan.

V Lesno Brdo – naslednik Baumkircherjevega Turna? – Ko smo pregledali gradivo, ki nam utegne razložiti nastanek ljudskega izročila, lahko razmislimo o nekaterih njegovih prvinah. Ena izmed njih je povezava zgodbe s polhograjsko okolico. Prvič srečamo to povezavo v Valvasorjevi Slavi. V svojem opisu Kranjske pozna Valvasor kar dva Baumkircherjeva »Turna«: enega v Vipavi, drugega zahodno od Ljubljane.²⁷

Vipavski stolp opisuje Valvasor dvakrat. Pod imenom Vipave pravi: »Za gradom Nova Vipava, takoj ob izviru vode, je videti visok četverokotni stolp, ki trenutno služi kot splošni zapor vipavskega gospostva, nekdanj pa je pripadal gospodom Baumkircherjem, o katerih sem nekaj poročal pri Lesnem Brdu. In ta stolp ima veliko lepih in plemenitih imenj, ki so zdaj pripadla gospostvu Vipava.«²⁸ V zvezi z Lesnim Brdom je Valvasor opisal Vipavski stolp nekoliko drugače, saj pravi, da je dandanašnji tak, kakršnega je napravilo rušenje.²⁹ Neskladje je treba razumeti tako, da je stolp kot zapor pač propadal. V zvezi z drugimi grajskimi stavbami v Vipavi sem ga lokaliziral kot del večje zgradbe, v kateri je bil še pred nekaj desetletji farovž (nato ena izmed zgradb semenišča) in ki stoji severno, nad levim izvirkom Vipave. Stolp se v tlorisu jasno razlikuje od drugega dela zgradbe. Vgrajen je bil v poznejšo baročno graščino verjetno pod krškimi škofi, ki jim je bila fara inkorporirana.³⁰ Pri tem stolpu gre skoraj gotovo za tisti stolp, ki ga je Andrejev oče Viljem dobil leta 1439 v fevd od avstrijskega vojvode (poznejšega cesarja) Friderika.³¹ Da so Baumkircherji imeli v Vipavi stolp, je po vsem povedanem nedvomno.

Drugače pa je s stolpom, ki naj bi ga bil Baumkircher imel na Gorenjskem, v okolici Horjula pri Podolnici. Valvasor pravi, da je stolp nekdanj stal na hribu nad gradom Lesno Brdo in da je bil po Andrejevem uporju na cesarjevo povelje porušen. V Valvasorjevem času je bil tako pust in zaraščen, da »ni videti drugega kot ostanke na pol podrtega opustelega stolpa.« V Valvasorjevem času je Polhograjski gospod v bližini pod hribom sezidal

²⁵ Kaiser (1983), str. 313–321.

²⁶ Haller-Reiffenstein (1983), str. 73.

²⁷ Vilfan (1992).

²⁸ Valvasor (1689) III/XI, str. 655.

²⁹ Valvasor (1689) III/XI, str. 277.

³⁰ Vilfan (1983), str. 270–271, str. 288–289 in na napačno mesto prelomljena stran 283. – Vilfan (1992), str. 302, slike na strani 421.

³¹ Vilfan (1983), str. 265 in opomba 26, v kateri je omenjena tudi manj verjetna Kronesova datacija v leto 1937. O Kronesovi dataciji prim. tudi Vilfan (1992) 305 op. 11. Predmet Friderikove podelitve (Štajerski deželni arhiv, listina št. 5642, 1439, junij 12, Wiener Neustadt) so bili tudi njive in travniki, ki so pripadali turnu, dva pusta domca, od katerih je bil eden v trgu Vipavi, drugi »in dem Reyffinkg«. Tega kraja 1983 nisem mogel lokalizirati, pozneje pa me je prof. Kralj, župnik v Slapu, opozoril na kraj Ribnik tostran Hublja pri Šturjah.

grad Lesno Brdo, »ki ga je treba imeti za grad Baumkircherjev Turn.«³² Valvasorjev opis gradov je prva objavljena povezava med Andrejem Baumkircherjem in Lesnim Brdom.

Valvasorjevo razločevanje dveh Baumkircherjevih stolpov – Vipavskega in Podolniškega – je tako kategorično in nedvoumno, da je brez ugovora prešlo v zgodovinsko literaturo (Wallner, Gruden, Blaznik, Smole) in sem ga 1983 prevzel tudi sam,³³ le da mi je bilo sumljivo, kako bi mogel stolp nastati na gmotni podlagi razmeroma majhnega Baumkircherjevega imenja v Horjulu, Podolnici in v tej okolici.³⁴ Pridobil ga je med leti 1424–1455 Andrejev oče Viljem in je v najboljšem primeru obsegalo šest hub, en dvorec pri Polhovem Gradcu, dva domca, mlin in – kar je bilo še največ vredno – 1455 od Ulrika Celjskega pridobljene desetine v sedmih vaseh.³⁵ Zato sem podvomil, da bi šlo za že obstoječo ali za novo zgrajeno obljudeno trdnjavo. Že prej bi bil mislil na opuščeni gospoščinški (ministerialski) stolp, ki bi bil postal del Baumkircherjeve posesti in zato naknadno dobil to ime. Seveda bi se bil moral že ob tem vprašati, kako naj bi se te pustote prijelo ime po rodu, ki je tu imel le kratek čas dokaj skromno posest.

Že obstoj dveh gradov, imenovanih po isti osebi ali vsaj rodbini (celo iz vrst nižjega plemstva) in v razmeroma majhni medsebojni razdalji, je dokaj presenetljiv, vendar nihče o tem ni podvomil, dokler ob sestavi drugega referata nisem opazil, da nekatere že prej nakazane neskladnosti niso slučajne in da stolpa pri Ljubljani sploh ni nikdar bilo. V kratkem:

Kot edini vir, ki naj bi govoril o podolniškem stolpu, navaja Valvasor rokopis iz kartuzije Bistra, po katerem naj bi bil ta stolp 1421 izvorni rodbinski sedež (torej ne na novo pridobljen grad) v posesti Viljema Baumkircherja. Tega izvorni vir gotovo ne pravi, saj vemo, da rodbina zagotovo ni izvirala iz te okolice. Gre verjetno za menjalno pogodbo, s katero je Viljem Baumkircher tega leta res pridobil od kartuzije Pleterje 21 hub na Vipavskem.³⁶ O kakem stolpu v tej pogodbi ni govora, še manj o stolpu blizu Horjula, drugih listin pa iz tega leta v tej zvezi ne poznamo. Edini vsaj na prvi videz dokumentirani dokaz za stolp pri Podolnici stoji torej na trhljih nogah.

Kaj pa razvaline, ki naj bi bile prednik Lesnega Brda? Po Simičevih poizvedbah prihajata v poštev kvečjemu Žažarski tabor in Gradišče nad Vrzdencem, ki v ljudskem izročilu prav tako velja za tabor. Toda oba tabora sta bila precej oddaljena od Lesnega Brda in tudi za nobeno izmed obeh razvalin ni dokaza, da bi šlo prav za Baumkircherjev Turn.³⁷

Spričo nenavadnosti dveh enakih imen te vrste na majhni razdalji (pod sto kilometrov), šibke gmotne podlage (katere razvoj pa je nadpovprečno dobro znan), skrajni dvomljivosti edinega domnevnega vira in negotove lokacije se moramo vprašati, kako je Valvasor sploh prišel do Turna kot prednika Lesnega Brda? Odgovor je preprost: Andrejeva prednika Jurij in posebej Viljem sta poleg vipavske posesti pridobila številno, a zelo raztreseno in razmeroma majhno posest po Kranjskem, in sicer okoli Smlednika na Gorenjskem, pod Trojanami in v Polhograjskem deželjskem sodišču.³⁸ Šlo je za tipično raztreseno in ne za ozemeljsko zemljiško gospostvo. Uprava vsega tega gospostva je bila

³² Valvasor (1689) III/XI, 28, str. 277 sl.

³³ Navedba te literature Vilfan (1992), str. 304 opomba 11.

³⁴ Vilfan (1983), str. 272.

³⁵ Vilfan (1983), str. 266 in tam navedeni viri.

³⁶ Izpiski Boža Otorepca iz Stubenbergovega fonda v graškem deželnem arhivu, 4852, 1421, december 18. In J. Loserth, Das Archiv des Hauses Stubenberg (Veröffentlichungen der historischen Landeskommission für Steiermark 22), Graz 1906, 134, Stevilka 480.

³⁷ Vilfan (1983), str. 272.

³⁸ Vilfan (1983), str. 264–270, zemljevid 285–287.

seveda na Baumkircherjevem Turnu v Vipavi, kjer so vodili njen urbar. Ko je bilo go-spoustvo zaplenjeno in so zaplembo z delno odškodnino legalizirali³⁹, so upravo prepustili kranjskemu vicedomu, ki jo je vodil v posebnem urbarju pod imenom Baumkircherjevega Turna⁴⁰. Poleg drugih kranjskih posesti je tu navedenih pet hub in dva podružnika v Podolnici. (Odpadle so iz starejših listin znane desetine, huba v Horjulu in mlin.) Jedro nekdanje Baumkircherjeve posesti v Podolnici je toraj uradno pripadalo Vipavskemu Baumkircherjevemu Turnu, tistih sedem posestev v Podolnici pa je veljalo za podložnike tega Turna. Njegovo posest je še leta 1571 upravljal kot zastavni imetnik Lovrenc Lan-tieri⁴¹.

Kdor tega ozadja pozneje ni poznal in se je spraševal, kje je neki tisti Baumkircherjev Turn, ki mu pripadajo podolniški kmetje, pa ga je začel iskati v bližini vasi. Tako je prišlo do kombinacije bližnjih razvalin z gradom Lesno Brdo,⁴² ki se je po Valvasorju trdno usidrala v slovenskem zgodovinopisju.

S tem se je lokalizacija Turna v okolici Horjula-Podolnice, ki je bistvena za krajevno ustno izročilo, izkazala za Valvasorjevo domisljico. Nedvomno ni šlo za izročilo, ki bi bilo na terenu nastalo že v petnajstem stoletju, saj je moralo tedaj biti vsakomur jasno, da je Baumkircherjev Turn v Vipavi.

VI. Od dogodka h krajevni pripovedki. – Kakor hitro se nam je vezava na Lesno Brdo izkazala za nedokazano domisljico, seveda odpadejo možnosti za tako ozko povezavo vipavskega Andreja na posest, katere jedro je bilo v Podolnici.

Pridružujejo se nadaljni razlogi, ki govorijo zoper tako povezavo: Andrejev oče Viljem je pridobil v tej okolici prvo posest šele leta 1424, glavino pa 1433 in jo je povečal še 1455. Andrej, rojen okr. 1420, se je že mlad na vladarjevem dvoru pripravljaj na svoj vojaški poklic in je najpozneje okr. 1450 že prevzel zahodnoogrski grad Schlaining⁴³. Leta 1452 je opravil eno izmed svojih junaških dejanj pri obrambi vrat Dunajskega Novega mesta⁴⁴. Oče mu je umrl 1466 in prej je Andrej videl podolniško posest kvečjemu mimogrede. Potem ko jo je podedoval, jo je imel v lasti kakih pet let, ko so bila njegova zanimanja usmerjena v visoko politiko v precej oddaljenih deželah, leta 1468/69 pa se je že začela njegova fajda proti cesarju. Posest vipavskega Turna s podolniško posestjo vred je nedvomno upravljal nekdo drugi. Vse to govori proti temu, da bi se bil Andrej Baumkircher osebno tako globoko vtisnil v spomin ljudi, da bi bil vsaj v glavnem motivu pripovedke preživel petsto let.

Ohranitev spomina je tem manj verjetna, če beremo, da je v samem Schlainingu, s katerim je bil res povezan, že pred 1927 spomin na Andreja Baumkircherja popolnoma zbledel.⁴⁵

Do domnevnega ljudskega izročila okrog Podolnice je zato moralo priti po drugačni poti in tej je po vsem povedanem mogoče precej razločno slediti: na začetku je zgodovinski dogodek meddržavnega pomena: ob povečani turški nevarnosti se cesarju zaradi dolgov do kondotjerja, kranjskega malega plemiča in ogrskega magnata Andreja Baumkircherja položaj v dednih deželah močno poslabša. Da bi si s pogajanjem pridobil čas in morda že po vnaprej premišljenem naklepu je zagotovil svojemu nasprotniku varnost,

³⁹ Vilfan (1992), str. 307.

⁴⁰ Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv I/69, škatla 119 iz leta 1505: *Vermerchkt dye guetter so des Pamkirchers gebesenn vnnd zu dem thurren gen Wippach gehorenn.*

⁴¹ Arhiv Republike Slovenije, Vicedomski arhiv I/58a, škatla 103 iz 1571.

⁴² Prim. Vilfan (1992), str. 304–306.

⁴³ Haller-Reiffenstein (1983), str. 69–70.

⁴⁴ Haller-Reiffenstein (1983), str. 73.

⁴⁵ Kaiser (1983), str. 320.

to zagotovilo pa na nek način (zavlačevanje pogajanj?) prelomil s tem, da je dal nasprotnika ujeti in brez sodbe obglaviti. Že v prvih zapisih se omenja zvonjenje večernic. Če je bila varnost zagotovljena za določen dan, se je to lahko praktično razumelo do zaprtja mestnih vrat, kar je oznanjalo ravno zvonjenje večernic.

Avtorja Ehrenspiegla in Valvasor so zgodbo povzeli. Zgodovinskemu jedru se pridružujejo: kratko obdobje varstva (med dvakratnim zvonjenjem), zavlačevanje pogajanj in cesarjev posvet s svetniki kot izgovor za zavlačevanje.

Motiv o premiku ure kot sredstva, s katerim so skrajšali čas varnosti, po sedANJI vednosti najprej zasledimo ob koncu osemnajstega stoletja v Kalchbergovi drami. V dveh izmed treh krajevnih različic iz okolice Podolnice je ravno ta motiv najbolj razločen, medtem ko so o drugih prvinah Baumkircherjeve pripovedke komaj ohranjeni sledovi.

Kako je torej mogel ravno ta motiv priti med ljudi? Valvasorjevo poročilo je bilo med kranjskimi izobraženci že prej znano. Kalchbergovo igro pa so v Gradcu precej pogosto predvajali.⁴⁶ Kalchbergov motiv o premiku ure se je z Valvasorjevo podlago glede na domnevno krajevno bližino glavnega junaka zlahka prijel. Kakšna je bila pot od Valvasorja in Kalchberga do okolice Podolnice, seveda lahko le ugibamo: župnikova pridiga, učiteljeva pripoved, gostilniški pogovor? Sicer pa so glavne razvojne stopnje precej jasne: od dogodka v zgodovinska dela (Valvasor!), nato v leposlovje in od tod med ljudstvo, ki je temeljni motiv opremilo še z mnogimi dodatki.

Kratici:

Baumk. I: (R. Kropf, W. Meyer, urednika) Andreas Baumkircher und seine Zeit (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 67), Eisenstadt 1983, 376 strani.

Baumk. II: (U. Döcker, R. Kropf, urednika) Andreas Baumkircher – Erben und Nachfolger (v isti seriji 88), Eisenstadt 1992, 422 strani.

Literatura:

J. J. Fugger-S. Birken, Spiegel der Ehren des... Erzhauses Österreich V, Nürnberg 1668. Delo v treh zvezkih se običajno citira kot Fugger-Birken, Ehrenspiegel.

B. Haller-Reiffenstein, Kaiser Friedrich III. und Andreas Baumkircher, v: Baumk. I, 63–104 (v nadaljnjem Haller-Reiffenstein 1983).

E. Kaiser, Das Nachleben Baumkirchers in der Literatur, v: Baumk. I, 292–328 (v nadaljnjem Kaiser 1983).

F. Krones, Zur Geschichte der Steiermark vor und in den Tagen der Baumkircherfehde 1457–1471, Graz 1869.

R. Schäffer, Die Baumkircherfehde (1469–1471), v: Baumk. I, 151–182, zlasti 165–169 (v nadaljnjem Schäffer 1983).

R. Schäffer, Die frühen «krainischen» Baumkircher, v: Geschichte und ihre Quellen, Festschrift Friedrich Hausmann, Graz 1987, 199–210.

Isti, Zur Genealogie der Baumkircher, v: Baumk. II, 11–40 (v nadaljnjem Schäffer 1992).

J. W. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach–Nürnberg 1689.

S. Vilfan, Andreas Baumkircher in Krain, v: Baumk. I, 263–283 (v nadaljnjem Vilfan 1983).

S. Vilfan, Der echte Baumkircherturm und das Schicksal seines Besitzes, v: Baumk. II, 301–312 in sliki 13 in 14 (v nadaljnjem Vilfan 1992).

⁴⁶ Kaiser (1983), str. 313.

*Zusammenfassung***Das gebrochene freie Geleit vom Ereignis zur Lokalüberlieferung**

Der historische Hintergrund: im Jahr 1471, am Höhepunkt der Baumkircherfehde, gewährte Kaiser Friedrich seinem einstigen Söldnerführer und nunmehrigen Gläubiger, dem Krainer Edelmann und ungarischen Magnaten Andreas Baumkircher freies Geleit nach Graz, um angeblich über die Beilegung des Konfliktes zu verhandeln. Das Ende: der Kaiser ließ Baumkircher festnehmen und zwischen den zwei Grazer Murtoren ohne Urteil hinrichten. Bereits die älteren schriftlichen Berichte verbinden diesen kaiserlichen Wortbruch mit dem Läuten der Vesperglocke, die den Ablauf des gewährten Geleites bedeutete. Fugger-Birken (bzw. Jäger, 1555, 1668) und danach Valvasor (1689) behaupten, der Kaiser habe die Verhandlungen absichtlich in die Länge gezogen. In der deutschsprachigen Belletristik wurde das Motiv weiter ausgeschmückt, so 1792 von J. Kalchberg: der kaiserliche Kanzler ließ die Uhr um eine Viertelstunde vorrücken, um Baumkircher festnehmen zu können.

In den Jahren 1869 und 1982 wurden drei Varianten der Baumkirchersage in der Umgebung von Podolnica in Krain festgestellt, in denen die Bauern mit kaiserlicher Erlaubnis und im Einvernehmen mit einem nachbarlichen Schloßherrn ihren Grundherrn erschlugen. In zwei Varianten kommt die vorzeitig geläutete Vesperglocke vor. Es stellt sich die Frage: wie kam diese verbalhornte Erzählung in die westliche Umgebung der Krainer Hauptstadt? Baumkircher besaß hier in der Tat einige Gülden und Zehente, die auch nach 1471 vom Baumkircherturm (im etwa 100 km westlicher gelegenen Vipava/Wippach) aus verwaltet wurden. Spätestens Valvasor hat daraus zwei Baumkirchertürme konstruiert, da ihm die Abhängigkeit des kleinen Besitzes in Podolnica vom ziemlich entfernten wirklichen Baumkircherturm nicht klar war. So verbreitete sich gegen Ende des 17. Jhs. die irtümliche Meinung, Baumkircher habe auch hier einen festen Sitz gehabt. In Wahrheit dürfte er aber kaum je diesen – erst kurz vor seinem Tod von seinem Vater ererbten – Besitz gesehen haben. – Valvasors Erzählung, fälschlich auf Podolnica lokalisiert und (wohl von Theaterbesuchern) mit Kalchsbergs Motiv des absichtlich verfrühten Vesperläutens ausgeschmückt, kam im 19. Jh. in die lokale Volksüberlieferung und wurde dann noch wesentlich geändert.